

Mr. Mejra Softić

INTERPRETACIJE ARTIKULACIONO-AKUSTIČKIH I ORTOGRAFSKIH OBILJEŽJA RASTAVNOG HEMZETA KOD ARAPSKIH GRAMATIČARA

Sažetak

Imajući u vidu dosadašnje napore arapskih lingvista usmjerene na izradu brojnih studija i radova u cilju što korektnijeg poimanja jezičkih osobnosti konsonanta hemze, naročito na fonetsko-fonološkom i ortografskom nivou riječi kao i rrazmimoilaženja između savremenih i klasičnih gramatičara vezano za valorizovanje njegovih vrijednosti na spomenutim nivoima, hemze se opravdano danas smatra zasebnim fenomenom arapskog jezikoslovlja.

I pored činjenice da je upotreba rastavnog hemzeta (همزة القطع) u književnom arapskom jeziku normirana, precizno definiranje mjesta artikulacije ovog konsonanta, različito poimanje njegovih akustičkih vrijednosti, često elidiranje iz izgovora što dovodi u pitanje njegovu fonemsku vrijednost, različita ortografija uvjetovana vrstom vokala prethodnog radikala te neusaglašeni prijedlozi oko eventualnog uvođenja jedinstvene ortografije u sve tri pozicije riječi osnova su rrazmimoilaženja arapskih lingvista koja traju od samih utemeljenja arapske lingvistike pa sve do danas.

1. Mjesto i način artikulacije rastavnog hemzeta

U arapskoj fonetici je da ni jedan drugi konsonant arapskog grafijskog sistema nije izučavan s toliko pažnje kao hemze koje je od samog utemeljenja arapske lingvistike ostalo predmetom brojnih fonetskih, ortografskih, morfoloških i stilističkih istraživanja, te su

se, u tom pogledu, sukobila mnoga mišljenja i pojavile razlike u stavovima.¹

Na temelju skoro identičnih savremenih definicije fiziološko-akustičkih svojstava hemzeta, njegove pravopisne i fonološko - morfološke razrade kroz različite gramatike, opći utisak je da su arapski lingvisti danas uspjeli, da donekle, usaglase svoje stavove, te da je njegova upotreba u književnom arapskom jeziku normirana.

Poimanje načina njegove artikulacije uglavnom je bazirano na tumačenjima poznatih arapskih gramatičara Ibrahima Anisa i Kemala Bišra. Iz tumačenja koja su na ovom nivo postala skoro i univerzalna. Prema tumačenju Ibrahim Anisu hemze potiče iz samog glotisa, pošto se prilikom njegove artikulacije otvor glotisa u potpunosti zatvara i prolaz zračne struje prema ždrijelu nije dopušten. Njegovim naglim otvaranjem oslobađa se praskavi glas koji se interpretira kao hemze.²

Za razliku od Anisa, Kemal Bišr fonetsku realizaciju hemzeta dijeli u dvije faze: prvu fazu predstavlja presijecanje (القطع) ili zadržavanje daha i on je za formiranje hemzeta smatra važnijom od druge faze koju, prema njemu, predstavlja naglo, praskavo ispuštanje prigušene zračne struje. Zbog ovog «presijecanja daha», on smatra da je hemze i dobilo svoj naziv همزة القطع.³ U svojim deskripcijama Kemal Bišr koristi sasvim preciznu terminologiju za oznaku govornih organa koji imaju učešća u realizaciji hemzeta kao što su glotis (المزمار), grkljan (الحنجرة) i ždrijelo (حلق)⁴ što je veoma bitno s aspekta korektnog poimanja mjesta artikulacije hemzeta ima li se u vidu činjenica da je miješanje, ili nepoznavanje navedene terminologije i jasno neizdiferencirana razlika između govornih organa, kod klasičnih gramatičara, često dovodila do nejasnih i dvosmislenih interpretacija mjesta formiranja ovog konsonanta.

Iako većina gramatičara, bez ikakvih dvojbi, smatra da je hemze prema mjestu i načinu artikulacije glotalni, ili laringalni

¹ Vidjeti: Ḥalḍiyya Maḥmūd Al-Bayyā', *Al-Hamza fī al-luġa al-'arabiyya*, Dār wa maktaba Al-Hilāl, Bejrut, 1995, 1.

² Ibrāhīm Anīs, *Al-Ašwāt al-'arabiyya*, aṭ-ṭab'a aṭ-tālīṭa, Dār an-naḥḍa al-'arabiyya, Kairo, 196, 72.

³ Vidjeti: Kemal Bišr, *ʿIlm al-luġa al-'āmm – al-'ašwāt*, Dār al-ma'ārif, Kairo, 1975, 112.

⁴ Kemāl Bišr, *Dirāsāt fī 'ilm al-luġa*, aṭ-ṭab'a at-tāsi'a, Dār al-ma'ārif, Kairo, 1986, 109.

ploziv, odnosno "صوت حنجريّ شديد.." , ili kako ga još zbog zadržavanja daha nazivaju i *glotalni stop*, tj. "الوقفة الانفجارية"⁵ danas su, i pored osavremenjenih metoda u fonetskim istraživanjima koje omogućavaju dobijanje relevantnih i naučno utemeljenih podataka, još uvijek prisutna izvjesna kolebanja oko preciznog definiranja mjesta artikulacije hemzeta. Tako ga npr. Ibrahim Anis, i pored preciznog opisa njegovog formiranja, obrađuje sa ždrijelnim i zadnjonepčanim suglasnicima pod zajedničkin naslovom «ždrijelni suglasnici», tj. أصوات الحلق,⁶ dok će Hasan Al-Ani o ždrijelnim i laringalnim konsonantima, također, govoriti zajedno uz konstataciju da zbog teškog pristupa ždrijelu i larinksu nije lahko precizno odrediti njihova mjesta i fonetske karakteristike.⁷

Klasični arapski gramatičari nisu uspijevali da, zbog blizine u mjestima artikulacije, utvrde precizne razlike između konsonanata koje današnji gramatičari dijele na laringalne (ء، ه)، ždrijelne (ع، ح) i zadnjonepčane (غ، خ). Smatrali su da svi ovi konsonanti nastaju u oblasti ždrijela, te su ih, shodno tome, definirali kao ždrijelne konsonante (أصوات حلقية).⁸

Što se tiče hemzeta, klasični gramatičari su opažali stvarno mjesto njegove artikulacije i ispravno su ga opisivali, ali, da li zbog njihovog isuviše širokog poimanja termina الحلق, koji bi, u tom slučaju, podrazumijevao i grkljan i ždrijelo i nepce, ili zbog nedovoljnog poznavanja govornih organa u to vrijeme, oni nisu bili u stanju dati njegovu preciznu i usaglašenu definiciju na fonetskom nivou.

Tako će Sibevejh, utemeljivač arapske gramatike ustvrditi da je hemze «... jedan ton u grudima koji se izgovara uz napor, a po mjestu izgovora on je najudaljeniji konsonant ...»⁹. Svrstat će ga u ždrijelne konsonante koji se formiraju u najnižem dijelu ždrijela. I Bedrudin Zerkeši (كتاب البرهان) će između ostalog primijetiti da je

⁵ U definiranju ovog konsonanta istom terminologijom koriste se i naši orijentalisti, a šire oko iste vidjeti: Ramadān 'Abdu Tawāb, *Mušmila al-hamza al-'arabiyya*, Maktaba al-ḥānigī, Kairo, 1996, 23; K. Bišr, *Dirāsāt fī 'ilm al-luġa*, 109; Srđan Janković, *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*, Svjetlost, 198, 96; Teufik Muftić, *Arapsko pismo*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1982, 86.

⁶ I. Anis, o.c., 70.

⁷ Selman Hasan Al-'Anī, *At-Taškīl aṣ-ṣawābī*, An-nādī al-adabī aṭ-ṭaqāfī, Džida, 1983, 93.

⁸ Vidjeti: K. Bišr, o.c., 123.

⁹ Sībawayh Abū Bišr 'Amr bin 'Uṣmān bin Qanber, *Al Kitāb*, (šarḥ wa taḥqīq 'Abdusellām Muḥammed Hārūn, aṭ-ṭab'a aṭ-tālīta, Maktaba al-ḥānigī, Kairo, III, 548.

hemze » ... najdublji konsonant po mjestu izgovora ...» koji potiče iz pluća, dok će detaljniji opisi koje je ponudio Ibn Sina (أسباب حدوث الحروف) podrazumijevati postojanje nekoliko faza u formiranju hemzeta čime se približio prirodi savremenih interpretacija ovog konsonanta.¹⁰ Ibn Džini i Ibn Hadžib u svojim interpretacijama slijede Sibevejha i hemze smatraju najnižim ždrijelnim konsonantom.¹¹

Svojim opažanjima da hemze po mjestu artikulacije prednjači pred svim drugim konsonantima jer se artikulira iz početnog i najnižeg govornog organa kojeg su definirali različito današnjoj terminologiji, klasični arapski gramatičari su se približili savremenim lingvistima koji daju identične opise. Ispravnost svojih uvjerenja oko interpretacije hemzeta dokazali su kada su uređujući arapski konsonantski sistem prema mjestima artikulacije, na prvo mjesto stavili hemze.

Njihovom radu u oblasti jezikoslovlja prethodio je i rad Halila ibn Ahmeda Al-Farāhīdīja koji je, i pored činjenice da je upravo on u arapski alfabet uveo današnju oznaku za hemze. O interpretaciji njegovih fonetskih karakteristika načinio je nekoliko krupnih grešaka koje će kasnije biti oštro kritikovane, naročito od strane nekih savremenih arapskih lingvista.

Prva stvar na kojoj mu se zamijera jesu njegove kontradiktorne tvrdnje u vezi sa mjestom artikulacije hemzeta što ukazuje na jasno neprepoznavanje fiziološko-akustičkih osobnosti ovog konsonanta. Tako će na jednom mjestu ustvrditi da se hemze zajedno sa konsonantima و، ي i elifom izgovara u "...u zraku...", tj. da su oni هوائية i da nemaju mjesto kojem pripadaju jer se izgovaraju iz «unutrašnjosti». Ova konstatacija mogla bi do izvjezne mjere biti tačna samo ako se odnosi na duge vokale, odnosno vokale uopće. Ali ako se uzme u obzir da pri artikulaciji hemzeta dolazi do presijecanja zračne stuje i potpunog zatvaranja glasnica u predjelu grkljana, onda ovakva tvrdnja nema nikakvih osnova. Međutim, na drugom mjestu Halil će u podjeli konsonanata

¹⁰ Vidjeti H. Mahmud Al-Bayyā', o.c. 145. On napominje da se Ibn Sina u svojim deskripcijama mjesta artikulacije hemzeta koristio takvom klasičnom terminologijom (الطرحهاري) koja je u suštini najbliža današnjoj, te se stoga njegove interpretacije smatraju jednim od najvjerodostojnih klasičnih interpretacija.

¹¹ Abū Al-Faṭḥ 'Uṭmān ibn Ġinnī, *Širr šinā'a al-'i'rāb*, (taḥqīq Ḥasan Handāwī), aṭ-ṭab'a al-'ūlā, Dār al-qalam, Damask, 1985, I, 46; H. Mahmud Al-Bayyā', o.c., 146.

prema mjestu izgovora kazati da hemze pripada najnižem dijelu ždrijela.¹²

Halilova kolebanja oko definisanja hemzeta očituju se i u njegovom načinu uređenja arapskog alfabeta kojeg je započeo od ždrijelnog konsonanta ځ prema usnenim konsonantima, završivši ga dugim vokalima sa hemzetom na zadnjem mjestu.

U vezi sa ovakvim njegovim uređenjem neki klasični arapski gramatičari, prema navodima Kemala Bišra, prenose i Halilovo opravdanje da alfabet nije otpočeo s hemzetom jer ga smatra nepotpunim konsonantom i podložnim različitim promjenama i elidiranjima što znači da mu on istovremeno oduzima status pravog konsonanta i stavlja ga u istu ravan s dugim vokalima što se smatra njegovom drugom krupnom greškom. Dakle, on hemze smatra slabim konsonantom što je i potvrdio mjestom koje je dodijelio hemzetu u svojoj poznatoj podjeli arapskog alfabeta – koji, prema njemu, broji dvadeset i devet konsonanata – na prave konsonante i slabe konsonante uvrstivši u njih و، ا، ي، ء.¹³

Ovakvu podjelu arapskog alfabeta i artikulaciono - akustička obilježja hemzeta podržavali su i poznati sljedbenici Halilovog učenja Ibn Manzur i Ibn Kisan koji su, komentirajući metode kojima se Halil rukovodio u svojoj podjeli konsonanata, bez dodatnih tumačenja, izostavljali hemze iz njegovog alfabeta i završavali ga elifom.¹⁴ Pozicija elifa poput ove ima svoje opravdanje samo ako su ga oni shvatali kao oznaku za dugi vokal što je i vrlo vjerovatno s obzirom na činjenicu da su bili sudionici vremena kada je hemze zbog svog teškog izgovora na različite načine slabio, te u izgovoru i pisanju zamjenjivano s dugim

¹² Vidjeti: H. Mahmud Al-Bayyā', o.c., 141. Naime, mišljenja većine savremenih arapskih gramatičara su da ovakva miješanja i greške u interpretiranju fonetskih obilježja hemzeta koja se zaista pojavljuju u Halilovom djelu كتاب العين, u suštini ne mogu biti djelo jezičkog genija kakav je bio Halil. Imajući u vidu prirodu načinjenih grešaka, oni pretpostavljaju da Halil, ili nije autor كتاب العين, nego njegovi učenici kojima je manjkalo vještine i znanja u interpretiranju učiteljevih misli, pa su načinili ovakve greške, ili su oni, odnosno sljedeće generacije gramatičara, unijeli određene dopune koje su za posljedicu imale pogrešna tumačenja fonetskih karakteristika jednog broja konsonanata. Međutim, s obzirom na činjenicu da Halil zvanično slovi kao njezin autor, upravo njemu se i pripisuju ovako pogrešne interpretacije. Šire o ovakvim tvrdnjama vidjeti i K. Bišr, o.c. 117.

¹³ Vidjeti Ćamāluddīn ibn Mukrim Ibn Manzūr Al-'ifrīqī Al-miṣrī, *Lisān Al-'Arab*, Dār Šādir, Bejrut, I, 13; K. Bišr, o.c., 120.

¹⁴ K. Bišr, o.c., 121.

vokalima što je vjerovatno dovelo do zanemarivanja hemzeta i utvrđivanja njegove stvarne pozicije među drugim konsonantima..

Oslonjen na učiteljev rad, Sibevejh ovaj alfabet modernizira i uređuje po sistemu analogije, tj. sličnosti u mjestima izgovora pojedinih konsonanata. On ga započinje s najnižim, odnosno laringalnim konsonantima - hemzetom, elifom i hā' - a završava labijalnim konsonantima čime je hemze dobilo svoj konačni status i zaslužio mjesto samostalnog fonema što će se potvrditi i kroz kasnija i nešto drugačija uređenja arapskog alfabeta u kojima njegovo mjesto uvijek ostaje neupitno.¹⁵

2. Akustičko obilježje zvučnosti

Savremeni i klasični arapski gramatičari se, u pogledu interpretacija obilježja zvučnosti hemzeta veoma razlikuju. Može se reći da su razlike u ovom smislu, primijetne i između samih savremenih arapskih lingvista i orijentalista pošto oni u odnosu na hemze ovo obilježje različito poimaju, a samim tim i različito ga interpretiraju.

Poznato je da obilježje zvučnosti podrazumijeva treperenje glasnica pri artikulaciji nekog konsonanta i da je izazvano prolaskom zračne struje kroz njih. Odsustvo treperenja glasnica usljed njihovog potpunog razdvajanja i slobodnog prolaza zračne struje, karakterišu neki konsonant kao bezvučni.

Imajući u vidu fiziološke procese pri artikulaciji hemzeta – potpuno zatvaranje glasnih žica – obilježje zvučnosti potpuno se isključuje. Istovremeno, ovo zatvaranje glasnica ne ostavlja prostor za nesmetan prolaz zračne struje da bi se hemze moglo slobodno definirati kao bezvučno. Iz tog razloga većina savremenih arapskih gramatičara se odlučuje da okarakterišu ovaj konsonant kao "... ni zvučni, ni bezvučni..." uz napomenu da se ovakva osobina može pripisati samo hemzetu za razliku od svih drugih konsonanata koji se artikuliraju ili kao zvučni ili kao bezvučni.¹⁶

Jedan broj njih rukovodit će se odsustvom treperenja glasnica i smatrati to opravdanim razlogom da hemze okarakterišu kao bezvučni konsonant što se ne može smatrati ispravnim ako se prisjetimo slobodnog prolaza zračne struje kod bezvučnih konsonanata. Dakle, ovo odsustvo treperenja glasnica posljedica je

¹⁵ O uređenju arapskog alfabeta kod Sibevejha vidjeti: *Al-Kitāb*, IV, 431.

¹⁶ Vidjeti Ibrahim Anis: *Al-Āṣwāṭ al-luġawiyya*, 72; H. Mahmūd Al-Bayā', o.c., 154-157;

nečega drugog, odnosno, njihovog potpunog zatvaranja što je Kemala Bišra navelo da akustička obilježja *zvučnost, bezvučnost* proširi sa trećim obilježjem naslovljenim kao *izgovor arapskog hemzeta*.¹⁷ I strani orijentalisti odsustvo treperenja glasnica, također, uzimaju kao osnovni kriterij bezvučnosti, pa se, uglavnom, odlučuju za hemze kao bezvučni konsonant.¹⁸

Suprotno ovim njihovim stavovima, klasični arapski lingvisti hemze svrstavaju u zvučne konsonante i to počevši od Sibevejha koji inače prvi govori o ova dva glasovna obilježja u arapskom jeziku, preko Džinija i drugih sljedbenika njihovog učenja.

Ako se uzmu u obzir današnji kriterijumi zvučnosti, ovakvo njihovo stajalište potpuno je neprihvatljivo. Stoga arapski lingvisti smatraju da ova tvrdnja klasičnih gramatičara ima svoje opravdanje samo pod pretpostavkom da su opisivali hemze pokrenuto nekim vokalom – jer su vokali u arapskom jeziku obično zvučni – ili su opisivali hemze koje je u svom izgovoru oslabljeno. Druga pretpostavka je da je njihovo razumijevanje ovih obilježja bilo nešto drugačije od današnjeg što se iz opisa koje daju može i naslutiti.¹⁹

3. Otografsko-fonemske varijacije hemzeta

Sigurno je da ni jedna pojava, na bilo kojem jezičkom nivou, arapskog jezika, od njegovih klasičnih, pa sve do savremenih interpretacija, nema tako zbunjujući učinak kao što ima šarolika ortografija hemzeta, i kao posljedica toga su česta variranja njegovih fonemskih vrijednosti. Ove poteškoće jednako su evidentne i kod Arapa i nearapa a uzrokovane su postojanjem nebrojenih pravila koja se ne odnose na formu same ortografske oznake hemzeta u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji, koja, za razliku od ostalih konsonanata ostaje nepromijenjena, nego se prvenstveno odnose na vrstu njegovog nosioca, opet, diktiranu vrstom vokala prethodnog mu konsonanta ili vrstom vlastitog vokala.

Etimološki posmatrano, hemze je posebno obilježje semitskih jezika koje se kao zaseban fonem najbolje očuvalo u arapskom

¹⁷ K. Bišr, o.c., 111.

¹⁸ Šire o njihovim stavovima vidjeti Srđan Janković, *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*, 96-97.

¹⁹ O Sibejevhom opisu obilježja zvučnosti-bezvučnosti vidjeti: *Al-Kitāb*, IV, 434.

književnom jeziku. Neki indoevropski jezici u govoru, također, bilježe pojavu ovog konsonanta, ali bez mogućnosti njegove grafemske realizacije. U južno-slavenskim jezicima sličan glas se javlja, npr. pri emocionalno obojenom govoru, ispred vokala,²⁰ a kao najizraženiji primjer sličnosti je glas *šva* u engleskom jeziku.

Prema mišljenju savremenih i klasičnih arapskih lingvista prvobitna funkcija elifa (ا) u klasičnom periodu arapskog jezika bila je oznaka za hemze dok se u svrhu obilježja dugog vokala elif počeo koristiti dosta kasnije. Naslijeđen je iz nabatejskog pisma pod čijim uticajem su Arapi kreirali svoj alfabet. Nabatejci su s druge strane svoje pismo izvodili iz feničanskog čiji elif u potpunosti korespondira s arapskim elifom za oznaku hemzeta.²¹

Ibn Džini sasvim jasno ukazuje da je elif koji stoji na početku arapskog alfabeta, zapravo, oznaka za hemze, a kao snažan dokaz za to navodi činjenicu da prvi konsonant u samom nazivu bilo kojeg arapskog harfa krije njegovu stvarnu artikulacionu vrijednost, te smatra da: »... ako kažeš ġīm, prvi harf je ح, ako kažeš dāl, prvi harf je د, (...) , a isto tako ako kažeš 'alif, prvi harf koji, pri tome, izgovoriš je hemze» .²²

Najznačajnija osobina hemzeta iz ovog pretklasičnog ili džahilijskog perioda arapskoga jezika, koji je prethodio uvođenju jednog «uzoritog» jezika čija zadaća je bila ujedinjenje svih tadašnjih dijalekata, je da je njegova fonetska realizacija bila temeljni element na osnovu kojeg su dijalekti Arabijskog poluotoka bili dijeljeni na dvije velike grupe.²³

Prvu grupu sačinjavali su dijalekti centralnog i istočnog dijela Poluotoka, odnosno dijalekti oblasti Nadžda, (npr. pleme Temim, Qays i njima susjedna plemena) za čiji govor je bila karakteristična potpuna fonetska realizacija hemzeta, dok su drugu grupu sačinjavali dijalekti oblasti Hidžaza, među kojima je, dakle, i dijalekt plemena Kurejš, koji su hemze izgovarali «... samo ako su bili prisiljeni na to.»²⁴

²⁰ Vidi: T. Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, 115.

²¹ Vidi: K. Bišr, o.c., 79; Ramadān 'Abdu Tawāb, *Mušmila al-hamza al-'arabiyya*, 11.

²² Ibn Džini, o.c., 41-42.

²³ I. Anis, *Fī al-lahaġāt al-'arabiyya*, Maktaba al-mišriyya, Kairo, 1995, 78.

²⁴ ibid. 89. Pod ovakvom "prisilnom" situacijom podrazumijeva se inicijalna pozicija hemzeta kada ne postoji mogućnost njegovog olakšavanja ili elidiranja kao i sve druge njegove pozicije u kojima bi se našao prilikom korištenja

Razloge ovako značajnog fonemskog variranja hemzeta u govoru, arapski gramatičari su prije svega vidjeli u njegovim zasebnim artikulacionim specifičnostima koje iziskuju priličan napor. Da bi olakšali izgovor hemzeta, pripadnici pojedinih plemena su pribjegavali različitim metodama koje su podrazumijevale njegovo slabljenje (التخفيف), elidiranje (النقل), ili zamjenu nekim od prelaznih glasova, odnosno dugih vokala (البدل).

Do njegovog slabljenja ili olakšavanja u izgovoru dolazilo je obično pri susretu dva vokala kada je hemze jednostavno ispadalo a ostajao je samo njegov vokal, kao što je npr. سَأَلَ (sa'ala) artikulirano kao *saala*, ili سُوِّلَ (su'ila) kao *suila* ili *suyila* s prijelaznim glasom *y*, يَوْمٌ (ya'ummu) kao *yaummu*, فِئَةٌ (fi'atun) kao *fiatun*, i td.

Elidiranje hemzeta podrazumijevalo je prijenos njegovog vokala na prethodni nepokrenuti konsonant kao što se dešava kod glagola بَسَّأَلَ koji se u ovom slučaju izgovara kao *yasalu*, ili u konstrukciji مَنْ أَبُوكَ koja se izgovara kao *mana būke*, i sl. dok do njegove zamjene nekim od dugih vokala obično dolazi ako stoji nepokrenut, što ilustriraju primjeri tipa قُرَّاتٌ izgovoreno kao *qarāta*; ذَنْبٌ izgovoren kao *rīb*; مُؤْمِنٌ izgovoren kao *mūmin* i td.²⁵

Ovakvo oduzimanje fonemske vrijednosti hemzetu u govoru i to u onim oblastima Poluotoka koja prva bilježe razvoj i širenje arapskog pisma, kao neizbježnu posljedicu imalo je njegova značajna grafemska variranja koja su klasične gramatičare ostavljala u nedoumici kada su trebali da ukažu na grafemsku oznaku hemzeta. Oni naglašavaju da je njegova osnovna oznaka elif, ali da se ponekad zbog slabljenja u govoru, pretežno u oblasti Hidžaza, bilježi u formi konsonanata و و ي و . Ove tvrdnje iznosi i Ibn Džini koji, oslonjen na mišljenja svojih prethodnika, smatra da hemze uvijek treba pisati u formi elifa kada se želi njegova stvarna fonetska realizacija, bez obzira na njegovu poziciju u riječi.²⁶

“uzoritog” jezika prakticiranog u nadmetanjima u govorništvu i recitiranju poezije.

²⁵ Šire o promjenama hemzeta vidjeti R. 'Abdu At-Tawāb, o.c., 23-35. Naročito vidjeti 'Utmān bin Qanber, Kitāb Sībawayh, III, 541-559. koji veoma detaljno govori o ovim promjenama uz uvodnu napomenu da hemze može biti fonetski realizirano, zamijenjeno i oslabljeno, pri čemu sama treća promjena podrazumijeva izgovor definiran kao "بين بين" što znači da naginje postojećem vokalu, te njegovo elidiranje i zamjenu.

²⁶ Vidjeti: Ibn Džini, o.c., 41-42.

Iako ne postoji dovoljno pisanih tragova koji bi išli u prilog njihovim tvrdnjama, klasični gramatičari smatraju da su Arapi u početku hemze isključivo bilježili u formi elifa. Kao dokaz za to oni navode neke primjere iz najstarijih kur'anskih prijepisa poput izraza *يشياً ، لألاً ، يستهزأون* koji se shodno današnjim normama inače bilježe kao *شئى ، لولو ، يستهزئون*, kao i činjenicu da je, bez obzira na vrstu vokala, jedina moguća grafemska oznaka hemzeta u inicijalnoj poziciji upravo elif.

Situacija prepoznavanja elifa kao oznake za hemze dodatno je zakomplikovana kada je Halil ibn Ahmed elif uzeo i kao oznaku za dugi vokal *a* što je, dakle, doprinijelo njegovoj značenjskoj podvojenosti. Gramatičari pretpostavljaju da je takvo njegovo opredjeljenje vjerovatno proisteklo iz opažanja da se hemze u situacijama slabljenja već pretvaralo u *ā*, pa je on oznaku elifa iskoristio i na onim mjestima gdje se pojavljivala potreba za ovim dugim vokalom. Druga pretpostavka je da je Halil elif opredijelio za ovu drugu funkciju po uzoru na redoslijed dešavanja koji su pratili konsonante *ي* i *و*. Naime, pretpostavlja se da su oni prvobitno korišteni isključivo kao konsonanti, odnosno, kao poluvokali, da bi u kasnijem periodu, koji je uveliko prethodio ovoj dvojnoj funkciji elifa, poprimili i funkciju dugih vokala *u* i *i*.

Pošto se, prema njihovom mišljenju, nakon kompletiranja dugih vokala u arapskom grafijskom sistemu, svaka pojava elifa, osim u inicijalnoj poziciji, uglavnom zbog čestog slabljenja hemzeta u izgovoru, tumačila kao dugi vokal, ukazala se potreba za uvođenjem jedne posebne oznake za hemze.

Tako je najstariji zasebni način bilježenja hemzeta u starim rukopisima Kur'ana bio u formi dviju tačaka i to po jedna sa svake strane konsonanta, npr. *المؤمنون* za *المؤمنون*, ili *القرآن* za *القرآن*. Drugi način je bio pomoću jedne žute ili zelene tačke stavljene iznad konsonanta koji se pojavljivao kao njegov nosilac.²⁷

U drugom stoljeću po Hidžri (oko 750 g. n.e.) Halil bin Ahmed je izvršio reorganizaciju tadašnjeg arapskog vokalskog sistema koji je kratke vokale bilježio u obliku različito pozicioniranih tačaka.

U želji da arapsko pismo u potpunosti prilagodi izgovoru «čistog» ili današnjeg književnog jezika čije je, dakle, jedno od najvažnijih obilježja bilo i fonetaka realizacija hemzeta, Halil je u tu svrhu uveo posebnu, moderniziranu grafemsku oznaku za hemze

²⁷ T. Muftić, *Arapsko pismo*, 86.

[ء] koja je konačno trebala riješiti nedoumice naspram elifa upotrijebljenog u svrhu oznake za dugi vokal.

Ova nova oznaka predstavlja umanjenu formu konsonanta ع, a arapski gramatičari smatraju da se on opredijelio za nju zato što je konsonant ع po svom mjestu artikulacije najbliži konsonantu hemze. Međutim, uvođenjem ove oznake u arapski pravopis koji se, naročito u oblasti Hidžaza, već bio raširio i osamostalio ali u formama koje su, shodno govoru, bilježile slabljenje hemzeta i duge vokale kao nadoknadu za njega, Halil, kako se smatra, nije želio učiniti radikalne promjene i narušiti ustaljeni sistem pisanja. Iz tog razloga on je njih u pisanju zadržao, ali sa funkcijom nosioca hemzeta koje se sada obavezno bilježi, čime je na direktan način izbjegnuto miješanje grafemske i artikulacione vrijednosti ovih konsonanata.²⁸

Dakle, konstatacija klasičnih gramatičara da je osnovna oznaka za hemze elif, ali da se ono ponekad piše kao و ili ه može se razumjeti samo u okviru ovakvih objašnjenja na osnovu kojih se dalje da zaključiti da su ovi različiti načini pisanja hemzeta, prisutni i u savremenom književnom arapskom jeziku, rezultat njegovih različitih artikulacionih variranja i fonemskih obezvrjeđivanja kroz dugi historijski period. Tačnije rečeno, oni su rezultat miješanja dijalekata dvije velike oblasti Poluotoka.

Kada govore o historijskom razvoju ortografije hemzeta, gramatičari su skloni konstatacijama da bi ona bila daleko jednostavnija u slučaju da se arapsko pismo prvo raširilo u onim oblastima koje su, u svom govoru, bilježile potpunu fonetsku realizaciju hemzeta. Smatraju da bi to bila forma elifa, bez obzira na njegovu pozicioniranost u riječi, a shodno njihovim uvjerenjima da je elif, prije pojave oslabljivanja hemzeta, najvjerovatnije i bio njegova jedina oznaka.

4. Rad arapskih gramatičara na ortografiji hemzeta

Uvođenjem zasebne oznake za hemze koja je u književnom jeziku dokinula njegova variranja kao samostalnog, i u poređenju s drugim, potpuno ravnopravnog fonema, Halil, ipak, nije do kraja definirao sva pravila ortografije hemzeta koja bi odgovarala i bila primjenljiva i za sva kontekstualna okruženja karakteristična za ovaj konsonant što se naročito odnosi na njegove medijalne i

²⁸ R. 'Abdu At-Tawāb, o.c., 14-15; K. Bišr, o.c., 86-87.

finalne pozicije u riječi. Ovakva situacija je dugo vremena arapskim lingvistima – i klasičnim i savremenim – ostavljala mnogo prostora za pojedinačna i proizvoljna tumačenja ovih pravila koja su se od gramatičara do gramatičara prilično razlikovala.

Te razlike koje, u različitoj mjeri, traju od perioda uvođenja hemzeta u arapski grafijski sistem, pa sve do danas, savremeni lingvisti jednostavno pojašnjavaju činjenicom da je književni jezik produkt različitih dijalekatskih područja čiji su mnogobrojni dijalekti odigrali značajnu ulogu u postojanju ovako velikog broja složenih pravila u ortografiji hemzeta kao i velikog broja izuzetaka od već ustaljenih pravila. To znači da se u mnogim slučajevima sistem jedinstvenog pisma, o ovom pitanju, povinovao govorima tako da se različite interpretacije ortografije hemzeta prisutne u djelima autora iz različiti dijalekatskih oblasti trebaju shvatiti i kao prirodna posljedica razlika u poimanju i prihvatanju novine karakteristične za pisanu riječ.

Općenito gledajući, najviše razlika u ovom smislu postoji među klasičnim gramatičarima i uglavnom se odnose na medijalnu poziciju hemzeta. Međutim, iz većine njegovih stavova, na koja su se oslanjali i savremeni lingvisti u svojim interpretacijama, može se naslutiti lagano ukorjenjivanje jednog tada nepotpunog pravila o medijalnoj i finalnoj poziciji, koje će postati i temeljno pravilo savremene pravopisne norme hemzeta.

Naime, oni su shvatali da je za pravilno pisanje hemzeta u ovim pozicijama neophodno pratiti vokal prethodne riječi kao i njegov vlastiti vokal na osnovu čega su savremeni lingvisti postavili donekle prošireno pravilo koje je u cilju konačnog unificiranja ortografije hemzeta potvrđeno dopunjenom Drugom odlukom Kongresa arapskog jezika održanog u Kairu 1978-1979., prema kojemu se hemze na početku riječi uvijek piše u formi elifa, a u medijalnoj i finalnoj poziciji potrebno je pratiti njegov vokal i vokal prethodnog mu konsonanta, tako da se piše na konsonantu koji odgovara istom vokalu ili vokalu koji ima veći prioritet.²⁹

²⁹R. 'Abdu At-Tawāb, o.c., 112-115. Vrijedno je napomenuti da su ovom odlukom dopunjena i pravila o pisanju hemzeta bez nosioca kao što je određen i prioritet vokala i sukuna u riječi, te su oni poredani sljedećim redoslijedom: vokal *i*, vokal *u*, vokal *a* i sukun. Autor ovog djela ističe da su ove dopune izvrštene u Drugu odluku na njegovu inicijativu i da su one rezultat njegovog dugogodišnjeg istraživanja koje je imalo punu podršku savremenih arapskih lingvista.

Ilustrirani primjerima, primjena i pojašnjenje navedenog pravila izgledala bi na sljedeći način:

يَأْمُرُ i sl. – hemze je u medijalnoj poziciji nepokrenuto, a od vokala mu prethodi vokal *a* kojem se daje prioritet nad sukunom i kojem od konsonanata odgovara elif;

يُؤَدِّي i sl. – nosilac je konsonant *و* jer odgovara vokalu *u* koji ima prioritet nad vokalom *a* i sukunom;

يُطَمِّينُ i sl. – nosilac je «nebra» koja odgovara vokalu *i* koji ima prioritet nad svim drugim vokalima i sukunom;

جَزَائِهِ i sl. – nosilac je elif jer odgovara vokalu *a*, koji ima prioritet nad sukunom;

رُؤُوسِ i sl. – nosilac odgovara prethodnom vokalu koji je isti kao vokal hemzeta, i td.³⁰

Ovako brojne, različito uvjetovane mogućnosti ortografije hemzeta pomnožene s njegovim različitim pozicioniranjem u riječi, uveliko su zaokupljale pažnju klasičnih gramatičara koji su u svojim nastojanjima da ponude najmjerodavnija rješenja često pravili velike greške predlažući da se, u određenim okruženjima, hemze u potpunosti elidira čime su direktno dovodili u pitanje njegovu fonemsku vrijednost.

Takve stavove je, prema navodima R. Abdu At-Tawaba, zaastupao i Ibn Kutejba koji je, pored toga što se smatra prvim značajnijim gramatičarem, koji je u ovom smislu pokušao postaviti neka pravila, predlagao da se hemze elidira u medijalnoj poziciji kada je pokrenuto vokalom *u*, a slijedi mu konsonant *و*, ili vokalom *i*, a slijedi mu konsonant *ي*, te u prezentu hemziranih glagola ako stoji kao srednji radikal. Prema njegovom mišljenju, ono treba da se elidira i u finalnoj poziciji ako mu prethodi nepokrenuti konsonant.³¹

Od ostalih klasičnih gramatičara koji se smatraju pravim utemeljivačima današnjih pravila ortografije ovog konsonanta, spominju se imena Az-Zudžadžija, Ibn Derestawejha, Ibn Džinija, Abu Amra Ad-Danija i Al-Kalkašandija koji su u svojim interpretacijama veoma precizni i bez većih razlika u mišljenju.

³⁰ Detaljnije o ilustracijama ovog pravila u medijalnoj i finalnoj poziciji, izuzecima iz pravila kao i o slučajevima pisanja hemzeta bez nosioca vidjeti: A. Muhammed Al-Ḥaraṭ, *Al-hamza fī al-'imlā' al-'arabī*, 28-63.

³¹ R. A. At-Tawab, o.c., 54-55.

Za savremene gramatičare se smatra da se nisu mnogo udaljili od pravila postavljenih od strane klasičnih gramatičara, s tim što su se mnogo više bavili samim detaljima. Među njima, Šejh Nasr Al-Hurini i šejh Husejn Wali se smatraju osobama koje su o ovom pitanju, izvršile najsnažniji uticaj na savremene gramatičare, te se upravo njima i pripisuje najveća zasluga za konačno upotpunjavanje ovih pravila koja su, kao norma, prvi put definirana Prvom odlukom Kongresa arapskog jezika održanog u Kairu 1960. godine, a kasnije, kao što je već spomenuto dopunjena i Drugom odlukom. Međutim, i pored ovih pravila, iz uvida u savremenu literaturu, koja se bavi ortografijom arapskoga jezika, može se zaključiti da je pravopis hemzeta, u nekim slučajevima, još uvijek predmet žestokih rasprava među gramatičarima, te se s ciljem prevazilaženja ovih problema teži uvođenju jedinstvenog načina pisanja i u tom smislu predlažu neka rješenja.

Jedno od njih je da se hemze, bez obzira na njegovu pozicioniranost u riječi, piše u formi elifa, odnosno, da elif bude njegov nosilac što zagovara većina savremenih lingvista, a od klasičara Ibn Džini. Ali, oni istovremeno uviđaju i manjkavost ovakvog prijedloga koja se ogleda u njihovoj bojazni da bi stalna prisutnost elifa mogla umanjiti stvarnu fonemsku vrijednost hemzeta.

Jedan od prijedloga je da se u medijalnoj poziciji piše na nebri, a u finalnoj bez nosioca što bi u nevakaliziranom tekstu dovelo do miješanja i neprepoznavanja nekih oblika, npr. aktiva i pasiva glagola tipa *سَان سَيْن*.

Ovakvi i njima slični prijedlozi u svrhu olakšavanja ortografije hemzeta, razultiraju različitim stavovima među arapskim lingvistima. Svjesni da postojanje velikog broja prilično zakompliciranih pravila, kod učenika prirodno izaziva negativan stav i otpor prema ovoj oblasti arapskog pravopisa što vodi do njihovog nepotpunog usvajanja i samim tim često nepravilne primjene u praksi, jedan broj njih smatra da je iznalaženje rješenja jedinstvene ortografije ovog konsonanta neizbježna stvar koja će se sigurno realizirati u skorijoj budućnosti, te ove napore u potpunosti podržavaju.

S druge strane, na njih se gleda veoma sumnjičavo jer se smatra da u različitim govornim područjima arapskog jezika ustaljeni sistem pisanja hemzeta u praksi ne bi bio zamijenjen novim rješenjem istim intenzitetom što bi, zasigurno, dovelo do narušavanja postojećeg jedinstva arapskog pravopisnog sistema.

Imajući u vidu činjenicu da je postojeća forma arapskog književnog jezika, uz neke izuzetke ortografskih odstupanja, jezik Kur'ana, otpor prema uvođenju novina time je veći.

Ako se uzme u obzir činjenica da ponuđena rješenja ne udovoljavaju svim potrebnim kriterijima i da nastojanja oko jedinstvene ortografije hemzeta, bez obzira na njegovu poziciju, traju još od davnih vremena Ibn Džinija, sigurno je samo da će se i dalje morati ulagati veoma mnogo truda oko usvajanja složenih pravila koja i pored brojnih neslaganja opravdano ostaju nepromijenjena.

LITERATURA

- Abū Al-Faḥḥ 'Uṭmān, ibn Ğinnī: *Širr šinā'a al-'i'rāb*, (taḥqīq Ḥasan Handāwī), aṭ-ṭab'a al-'ūlā, Dār al-qalam, Damask, 1985.
- Abū Bišr 'Amr ibn 'Uṭmān bin Qanber, Sībawayh: *Al Kitāb*, (šarḥ wa taḥqīq 'Abdusellām Muḥammed Hārūn), aṭ-ṭab'a aṭ-ṭāliḥa, Maktaba al-ḥāniġī, Kairo, 1988.
- Anīs, Ibrāhīm: *Al-Aṣwāt al-'arabiyya*, at-tab'a aṭ-ṭāliḥa, Dār an-nahḍa al-'arabiyya, Kairo, 1961.; *Fī al-lahaġāt al-'arabiyya*, Maktaba al-miṣriyya, Kairo, 1995.
- 'Abdu Tawāb, Ramadān: *Mušmila al-hamza al-'arabiyya*, Maktaba al-ḥāniġī, Kairo, 1996.
- Bišr, Kemal: *'Ilm al-luġa al-'āmm – al-aṣwāt*, Dār al-ma'ārif, Kairo, 1975.; *Dirāsāt fī 'ilm al-luġa*, aṭ-ṭab'a at-tāsi'a, Dār al-ma'ārif, Kairo, 1986.
- Hasan Al-'Anī, Selman: *At-Taškīl aṣ-ṣawū*, An-nādī al-adabī aṭ-ṭaqāfi, Džida, 1983, 93.
- Ibn Manzūr Al-ifriqī Al-miṣrī, Ğamāluddīn: *Lisān Al-'Arab*, Dār Ṣādir, Bejrut, 1973.
- Janković, Srđan: *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Muftić, Teufik: *Arapsko pismo*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1982.
- Maḥmūd Al-Bayyā', Ḥaldiyya: *Al-Hamza fī al-luġa al-'arabiyya*, Dār wa Maktaba Al-Hilāl, Bejrut, 1995.
- Muhammed Al-Ḥaraṭ, Ahmed: *Al-hamza fī al-'imlā' al-'arabī*, Dār al-qalam, Damask, 1994.

فهم خصائص همزة القطع في الإملاء عند العرب وفهمها
بالنسبة إلى صفاتها المخرجة السماعية

خلاصة البحث

تُعتبر همزة القطع من خصائص علم اللّغة عند العرب اليوم و يمكننا أن نُؤكّد بذلك باعتبار إلى جهود التّحوّين العربيّين الأخيرة المتّجهة نحو كتابة الدّراسات العديدة بهدف فهم خصائصها اللّغويّة بطريقة سليمة، خاصّةً على المستوى الصّوتيّ الفونولوجيّ والمستوى الإملائيّ. أمّا هذا التأكيد فهو صحيح نظراً إلى وجود التّخالف بين التّحوّين المحدثين و القدماء في تقييم معانيها على المستويات الأنفة.

مع أن حدث تحديد استعمال همزة القطع في اللّغة الفصحى، إنّ مشكلة تعيين قيمها الصّوتيّة ، حذفها الكثيرة من النّطق، إملائها المتعلّق بنوع الحركة من الصوت الأنفة و الاقتراحات المختلفة بالنّسبة إلى توحيد كتابتها في بداية كلمة و وسطها و نهايتها، فكلّ هذا أساس للتخالفات بين التّحوّين من العرب التي تستمرّ من تأسيس التّحو العربي حتى أيّامنا هذه.

ARTICULATION – ACUSTICAL AND ORTHOGRAPHICAL *SEPARATED* HAMZA FEATURES IN ARABIC GRAMMARIANS INTERPRETATION

Summary

Bearing in mind last efforts of Arabian linguists directed towards numerous studies and papers for the purpose of a more correct understanding of linguistic uniqueness of the hamza consonant, especially on phonetically- phonological and orthographical level of words, as well as disagreement among modern and classical grammarians concerning evaluating of its qualities on the above mentioned levels, hamza is at present considered to be a specific phenomenon of Arabian linguistics.

Despite the fact that the use of disconnecting hamza in the standard Arabian language is set by a norm, the key issues of disagreement among Arabian linguists which originate from the very founding of Arabian linguistics and last up to the present day are: precise defining of the articulatory place of this consonant, different understanding of its acoustic qualities, common elision from speech which questions its phonemic quality, different orthography conditioned by the type of a vowel of the preceding radical, as well as uncoordinated suggestions about the introducing the same orthography in all three positions of a word.